

بررسی زندگی نامه امام ابواسحاق جوزجانی و نقش آن در انتشار احادیث نبوی دراسة السيرة الذاتية للإمام أبي إسحاق الجوزجاني وجهوده في نشر الحديث

A Study of the Biography of Imam Abū Ishāq al-Jūzjānī and His Role in Disseminating Prophetic
Ḥadīths

İmam Ebû İshak el-Cûzcânî'nin Biyografisi ve Nebvî Hadislerin Yayılmasındaki Rolü Üzerine Bir
İnceleme

عتیق الله نافع^۱ حبیب الرحمن رحمانی^۲

چکیده

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از محدثان برجسته اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری قمری به شمار می‌رود. او با صفاتی چون ثقه و صدوق در منابع رجالی شناخته شده و از جایگاه رفیعی نزد علمای حدیث برخوردار بوده است. جوزجانی اصالتاً از ولایت جوزجان افغانستان بوده و پس از مهاجرت به شام، در شهر دمشق اقامت گزیده و همان جا دار فانی را وداع گفته است. ایشان در تربیت شاگردان و انتقال احادیث نبوی نقش بارزی داشته است. روایات بسیاری از وی در کتب معتبر حدیثی، از جمله صحاح سته و دیگر منابع محدثان متقدم نقل شده‌اند. افزون بر این، امام جوزجانی دارای آثار علمی نیز بوده، اما متأسفانه اکثر تألیفات وی به مرور زمان مفقود گردیده و تنها شمار اندکی از آن‌ها باقی مانده است. با توجه به جایگاه علمی و خدمات وی در حفظ و نشر سنت نبوی، پژوهش در مورد زندگی، شخصیت علمی و آثار ایشان ضروری به نظر می‌رسد. از همین رو، تحقیق حاضر با عنوان «زندگی نامه امام ابواسحاق جوزجانی و نقش وی در گسترش احادیث نبوی» با روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس منابع کتابخانه‌ای تدوین شده تا گامی در جهت معرفی این شخصیت علمی به نسل امروز اهل علم برداشته شود.

کلمات کلیدی: احادیث، ابواسحاق، جوزجانی، زندگی نامه، محدث، نقش.

DOI:

<https://doi.org/10.69892/diwan.2025.122>

مقاله تحقیقی / Research Article

تاریخ دریافت / Received Date

24.02.2025

تاریخ قبول / Accepted Date

14.04.2025

تاریخ نشر / Publication Date

22.07.2025

^۱ پوهنوال، دیپارتمنت ثقافت اسلامی،

پوهنهی شرعیات، پوهنتون جوزجان،

جوزجان، افغانستان.

^۲ پوهنمل، دیپارتمنت ثقافت اسلامی،

پوهنهی شرعیات، پوهنتون جوزجان،

جوزجان، افغانستان.

ORCID

[0000-0003-3843-5918](https://orcid.org/0000-0003-3843-5918)

[0000-0002-7742-5686](https://orcid.org/0000-0002-7742-5686)

E-Mail

atiqullahnaafeh@gmail.com

Habibrahman1363@gmail.com

این مقاله توسط نرم افزار تورنیتین Turnitin بررسی شده Plagiarism یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

This article has been scanned by Turnitin.
No Plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی / Citation:

عتیق الله نافع - حبیب الرحمن رحمانی، "بررسی زندگی نامه امام ابواسحاق جوزجانی و نقش آن در انتشار احادیث نبوی"، مجله دیوان ۲/۶ (سرطان ۱۴۰۴)، ۸۹-۱۱۲.

Atiqullah Nafi - Habibrahman Rahmani "A Study of the Biography of Imam Abū Ishāq al-Jūzjānī and His Role in Disseminating Prophetic Ḥadīths", *Diwan Journal* 6/2 (July 2025), 89-112.

لملخص

يُعدّ الإمام أبو إسحاق الجوزجاني رحمه الله من الكبار المحدثين في أواخر القرن الثاني و أوائل القرن الثالث الهجري. و قد عُرف في كتب الرجال بصفات مثل الثقة و الصدق. كان له لدي المحدثين منزلة عظيمة ومكانة رفيعة. ولد الإمام في محافظة الجوزجان و هي ضمن إمارت الإسلامية أفغانستان الحالية و نشأ هنا و انتقل إلى الشام و سكن وعاش في مدينة دمشق و توفي الإمام في هناك. كان للجوزجاني دور بارز في تربية التلاميذ و نقل الحديث. و ردت روايات كثيرة عن الإمام في كتب الحديث المعتبرة، منها الصحاح الستة و غيرها من مصادر المحدثين المتقدمين. بالإضافة إلى ذلك، كان للجوزجاني رحمه الله أيضاً مؤلفات علمية، لكن للأسف فقد معظمها مع مرور الزمن، و لم يبق منها إلا عدد قليل. نظراً للمكانة العلمية للجوزجاني رحمه الله و خدماته في حفظ الحديث و نشره، فإن البحث في حياته، و شخصيته العلمية و مؤلفاته يُعدّ أمراً ضرورياً. من هذا المنطق، جاء هذا البحث بعنوان (دراسة السيرة الذاتية للإمام أبي إسحاق الجوزجاني و جهوده في نشر الأحاديث النبوية الشريفة) و قد تم باستخدام المنهج الوصفي التحليلي، بالإعتماد على المصادر المكتوبة، بهدف التعريف بهذه الشخصية العلمية للجيل المعاصر من أهل العلم.

الكلمات المفتاحية: الأحاديث، أبي إسحاق، الجوزجاني، حياة الشخصية، المحدث، دور.

Abstract

This article presents a detailed biography of Imam Abū Ishāq al-Jūzjānī (may Allah have mercy on him) and examines his significant contributions to the transmission and propagation of Prophetic ḥadīths. The study aims to deepen scholarly understanding of Imam al-Jūzjānī's stature and his pivotal role in preserving the narrations of the Prophet Muḥammad (peace be upon him). Employing an analytical-descriptive methodology, the research draws upon classical library sources. Findings indicate that Imam al-Jūzjānī, a prominent ḥadīth scholar of the late 2nd and early 3rd centuries AH, was widely recognized for his reliability (thiqah) and trustworthiness (ṣadūq). Originating from the region of Jūzjān in present-day Afghanistan, he eventually settled in Damascus, where he passed away. He was instrumental in educating numerous scholars from diverse regions, and his narrations are extensively cited in the Six Canonical Books (al-Kutub al-Sittah) as well as other classical ḥadīth collections. Although he authored several works, most have been lost, surviving only in fragments. Imam al-Jūzjānī's scholarly legacy

underscores his vital role in the preservation and dissemination of Prophetic traditions. Moreover, the region of Jūzjān emerged as a notable center of Islamic scholarship, producing several other distinguished ḥadīth scholars and jurists.

Keywords: Ḥadīths, Abū Ishāq, al-Jūzjānī, Scholarly life, Biography, Ḥadīth Scholar, Role.

Özet

Bu makale, İmam Ebû İshak el-Cûzcânî'nin hayatını ve nebevî hadislerin yayılmasındaki rolünü incelemektedir. Temel amacı, araştırmacıların İmam Ebû İshak el-Cûzcânî'nin ilmî şahsiyeti ve Resûlullah'ın (sallallahu aleyhi ve sellem) hadislerinin aktarımındaki önemine dair bilgisini derinleştirmektir. Analitik-betimleyici yöntemle ve kütüphane kaynaklarına dayanarak hazırlanan bu çalışmanın başlıca bulguları şunlardır: İmam Ebû İshak el-Cûzcânî (rahimehullah), hicrî II. yüzyıl sonu ile III. yüzyıl başlarında yaşamış önde gelen muhaddislerdendir. Âlimler arasında mümtaz bir konuma sahip olup "sadûk" (güvenilir) ve "sika" (doğrulukla tanınan) gibi sıfatlarla anılmıştır. Aslen Afganistan'ın Cûzcân vilayetinden olan İmam Ebû İshak el-Cûzcânî, daha sonra Şam'a yerleşmiş ve vefatına kadar orada ikamet etmiştir. Kendisinden, farklı coğrafyalardan pek çok âlim hadis rivayet etmiş; nakilleri Kütüb-i Sitte ve diğer temel hadis eserlerinde yer almıştır. Telif ettiği eserlerin çoğu kayboldu da, geriye kalan az sayıdaki çalışması onun ilmi mirasını yansıtmaktadır. Bu vasıflarıyla İmam Cûzcânî, nebevî hadislerin korunması ve yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Ayrıca, Cûzcân vilayeti ilim ve irfanın merkezi olarak tanınmış; İmam Ebû İshak el-Cûzcânî'nin yanı sıra pek çok muhaddis ve fakih bu bölgeden yetişmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadisler, Ebû İshak, el-Cûzcânî'nin, ilmî Hayat, Biyografi, Muhaddis, Rol.

مقدمه

الحمد لله الذي أنزل الفرقان على عبده ليكون للعالمين نذيراً، و الصلاة و السلام على محمد صلى الله عليه و سلم، الذي أرسله ربه شاهداً و مبشراً و نذيراً، و داعياً إلى الله يآذنه و سراجاً منيراً، و على آله و أصحابه أجمعين .

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از علمای برجسته و نام آور قرون دوم و سوم هجری به شمار می رود که سراسر زندگی خویش را وقف آموختن و آموزش علوم اسلامی، به ویژه علم حدیث، نمود. تلاش های علمی ایشان نقش مؤثری در گسترش و ترویج هرچه بهتر احادیث نبوی و آموزه های دین مبین اسلام داشته است. وی در آغاز، در شهر جوزجان به تحصیل علم پرداخت و پس از بهره مندی از دانش علمای محلی، برای تکمیل دانش خود به مراکز علمی مختلف در سرزمین های اسلامی سفر کرد. در این سفرها، از محضر بزرگان حدیث و فقه روزگار خویش بهره گرفت و سرانجام به عنوان عالمی موثق، امین و برجسته در عرصه علوم حدیث و فقه شناخته شد. با این که در علوم مختلف اسلامی تبحر داشت، شهرت وی بیشتر به علم حدیث بازمی گردد؛ از همین رو، طالبان علم از اقصی نقاط سرزمین های اسلامی برای استفاده از دانش وی به محضرش می شتافتند، و شماری از ایشان به واسطه شاگردی در نزد امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله، به مقام والای علمی نائل آمدند.

همچنان علمای حدیث به خصوص اصحاب کتب سته مشهور حدیث «صحیح البخاری»، «صحیح مسلم»، «سنن أبی دواد»، «سنن الترمذی»، «سنن النسائی» و «سنن ابن ماجه» احادیث را از وی در کتاب های خویش روایت کرده اند و همچنان امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از خود در بخش های مختلف تألیفاتی نیز به جا گذاشته و به خصوص سه کتاب وی که در بخش فقه مانند: «المترجم»، «المسائل» و «زاد المسافر»، مستند و مستدل به احادیث نبوی بوده اند.^۱

متأسفانه با وجود چنین بزرگی و خدمات امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله، بازهم بسیاری از بزرگان کشور و حتی بسیاری از جوزجانی ها از شخصیت ابواسحاق جوزجانی رحمه الله، و خدمات وی به احادیث نبوی و مسلمانان شناخت و آگاهی درست ندارند. البته این مقاله علمی مشتمل سه مبحث خواهد بود که مبحث اول آن پیرامون زندگی شخصی امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله، مبحث دوم آن در مورد شخصیت علمی امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله و در مبحث سوم پیرامون نقش امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در انتشار احادیث نبوی بحث خواهد شد. هدف اساسی این

^۱ محمد بن محمد ابن ابی یعلی، طبقات الحنابلة، المحقق. محمد حامد الفقی (بیروت: دارالمعرفة، بی تا)، ۹۸/۱؛ فواد محمد الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه دراسة مقارنة (بغداد: کلیة الشریعة بالجامعة الاسلامیة، ۱۴۳۱ هـ.ق)، ۷۰-۷۱.

تحقیق، آشنایی بهتر و بیشتر دانشمندان با امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله و نقش وی در انتشار احادیث نبوی صلی الله علیه و سلم بوده است. اهمیت اصلی تحقیق هذا شناسایی عالم، محدث بزرگ، ثقه و امین ابواسحاق جوزجانی و نقش وی در انتشار احادیث نبوی صلی الله علیه و سلم می‌باشد. این تحقیق در پی پاسخ به این سؤال که امام ابواسحاق جوزجانی چگونه شخص بوده و چه نقشی در انتشار احادیث نبوی داشته است؟ در مورد پیشینه تحقیق باید گفت که تا حال در مورد موضوع هذا کدام تحقیق جامع به شکل مستقل صورت نگرفته؛ ولی موضوع مورد تحقیق در برخی از کتاب‌های عربی به شکل ضمنی و پراکنده بحث گردیده است؛ مثلاً: به‌طور نمونه در کتب ذیل:

۱. «تهذیب الکمال فی اسماء الرجال»، از کتب جامع تراجم و طبقات محدثین بوده که در زمان قدیم توسط حافظ جمال الدین المزی رحمه الله به زبان عربی تألیف گردیده است و موصوف در جریان بحث به موضوع مورد تحقیق نیز به شکل ضمنی و پراکنده پرداخته است نه به شکل مستقل و جامع به زبان دری.

۲. «سیر اعلام النبلاء»، از تألیفات شمس الدین الذهبی رحمه الله می‌باشد، موصوف این کتاب را پیرامون تراجم و طبقات محدثین به زبان عربی تألیف گردیده که موضوع مورد تحقیق در کتاب هذا به شکل خلص بیان گردیده است.

۳. «ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه دراسة مقارنة»، توسط فواد محمد الکیسی در مورد امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله و نظریات فقهی وی به زبان عربی تحریر یافته که البته موصوف در کتاب خویش از موضوع مورد تحقیق مختصراً بحث نموده است. روش تحقیق هذا به شکل تحلیلی-توصیفی کتابخانه‌ای بوده که با استفاده از منابع معتبر علمی و اسلامی صورت خواهد گرفت.

۱. زندگی شخصی (زندگی‌نامه) امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

۱.۱. اسم، کنیه، لقب و نسب امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

اسم امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله: اسم وی ابراهیم بن یعقوب بن اسحاق جوزجانی است که این را اکثر اصحاب تراجم و مؤرخان ذکر نموده‌اند و چنانچه آنان به نام وی، نام پدر و جدش اتفاق نظر دارند.^۲

کنیه امام: به اتفاق نظر علمای تراجم و مؤرخان کنیه وی را ابواسحاق نامیده‌اند.^۳

^۲ علی بن الحسن بن هبة الله بن عساکر، تاریخ دمشق، محقق. عمرو بن غرامة العمروی (ناشر: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۵هـ.ق)، ۲۷۸/۷.

^۳ عبدالرحمن بن أبی حاتم، الجرح والتعديل (بیروت: دار إحياء التراث العربی، الطبعة الأولى، ۱۲۷۱ هـ.ق)، ۱۴۸/۲.

لقب امام: مؤرخان برای امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله القاب متعددی را نسبت داده‌اند که هر کدام از آن‌ها قرار ذیل بیان می‌گردد:

۱. **الجوزجانی:** این لقب مشهورترین لقب امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله بوده است؛ زیرا وی در این ولایت تولد یافته است. البته جوزجان در زمان قدیم یکی از شهرهای خراسان زمین و هم‌جوار بلخ بوده که در آن زمان مشهور به جوزجانان و یکی از شهرهای حاصل‌خیز بوده و اما در عصر کنونی مشهور به جوزجان نام یکی از ولایات شمالی کشور افغانستان می‌باشد و این شهر در زمان خلافت حضرت عثمان رضی الله عنه در سال ۳۳ ه.ق به فرماندهی احنف بن قیس توسط اقرع بن حابس رضی الله عنه بعد از فتح تخارستان فتح گردیده است.^۴

۲. **الاحنفی:** ابواسحاق جوزجانی را به سوی احنف بن قیس نسبت داده شده؛ زیرا احنف بن قیس یکی از اجداد امام ابواسحاق جوزجانی بوده است.^۵

البته لقب و نام احنف ضحاک بوده و برخی‌ها آن را صخر بن انس بن قیس السعدی التیمی می‌گویند. کنیه وی ابوبحر بوده که وی در زمان رسول الله صلی الله علیه و سلم مسلمان شده و اما او رسول الله صلی الله علیه و سلم را ندیده است؛ به همین جهت ابن سعد رحمه الله وی را در طبقه اول تابعین از کبار تابعین اهل بصره ذکر نموده و در مورد وی گفته است: «ثقة مأمون قليل الحديث می‌باشد»، ولی ابن عبد البر القرطبی رحمه الله در کتاب «الإستیعاب» خود وی را از صحابه رسول الله صلی الله علیه و سلم محسوب نموده و گفته است: «کسی را که در طبقه صحابه ذکر نمودیم به این دلیل است که وی در زمان رسول الله صلی الله علیه و سلم بوده است» و همین نظریه به دلیل دعای رسول الله صلی الله علیه و سلم در حق وی راجح و صحیح‌تر به نظر می‌رسد، چنان‌چه رسول الله صلی الله علیه و سلم در حق وی فرموده است: «اللهم اغفر لأحنف» یعنی: خدایا برای احنف مغفرت نما و مصعب بن زبیر رحمه الله می‌گوید: احنف بن قیس در بصره و از نظر برخی‌ها در کوفه در سال ۷۴ ه.ق وفات یافته و حضرت مصعب رحمه الله در جنازه وی اشتراک کرده است.^۶

۳. **السعدی:** این لقب امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله جهت نسبت وی به سوی قبیله بنی‌سعد به وی داده شده است، چنان‌چه العجلی رحمه الله حین بیان ترجمه و حالات شخصی امام جوزجانی رحمه الله چنین گفته است: وی از فرزندان عمر بن سعد رحمه الله می‌باشد.

^۴ ابوالفداء اسماعیل بن عمر ابن کثیر، *البدایة و النهایة* (بی‌جا: دارالفکر، ۱۴۰۷ ه.ق)، ۱۵۹/۷.

^۵ ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور التیمی السمعانی، *الأنساب*، المحقق: عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی (حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیه، الطبعة الأولى، ۱۳۸۳ ه.ق)، ۱/۱۲۷.

^۶ ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر بن عاصم النمیری القرطبی، *الاستیعاب فی معرفة الاصحاب*، محقق: علی محمد البجاوی (بیروت: دار الجیل، الطبعة الأولى، ۱۴۱۲ ه.ق)، ۱/۱۴۵.

۴. التیمی: منسوب به سوی قبیله بنی تمیم می‌باشد.^۷

۵. الخراسانی: ابوسعید بن یونس می‌گوید: «ابراهیم بن اسحاق تیمی ملقب به ابواسحاق خراسانی جوزجانی بوده است».^۸

۲.۱. تولد، زندگی و وفات امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

تولد امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله: مؤرخان با وجود این که به کثرت در مورد زندگی‌نامه و حالات شخصی امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله پرداختند؛ ولی یاد از سال تولد وی نکردند، جز این که فرمودند: وی در شهر جوزجان بزرگ شده و زندگی کرده است و البته این امر در بین اهل تراجم و سیرت‌نویسان چیزی جدید نبوده؛ بلکه مشهور می‌باشد؛ زیرا آنان به زندگی‌نامه بزرگان بدون علم توجه خاص نمی‌کنند؛ ولی از این که اولین استاد وی حسین الجعفی و زید بن الحباب رحمهم الله در سال ۲۰۳ هـ.ق وفات یافته است، می‌توان تاریخ تقریبی او را تخمین زد و گفت: امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در اواخر قرن دوم هجری قمری به دنیا آمده باشد.^۹

رشد و زندگی ابواسحاق جوزجانی رحمه الله: امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در شهر جوزجان در خانواده که منسوب به احنف بن قیس، چنانچه قبلاً نسب وی بیان گردید، بزرگ شده و زندگی کرده است. البته ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از اخلاق نیک و حسنه برخوردار بوده و یکی از اکابر تابعین و اهل حکمت و رأی بوده و از خانواده اصیل و دوستدار علم و دانش و همیشه به خدمت دین اسلام بوده است. همچنان شهر جوزجان یکی از شهرهای است که انقلاب علمی عظیمی را شاهد بوده و تعداد زیادی از علماء از جمله اهل حدیث و فقهاء از آن ظهور نموده است. چنانچه به‌عنوان مثال از ابوسلیمان جوزجانی رحمه الله و دیگران نام برد. پس امام جوزجانی رحمه الله یکی از اکابر فقهاء و از راویان مذهب حنفی بوده است، احمد بن اسحاق بن الصبیح الجوزجانی رحمه الله از فقهای حنفی، محمد بن احمد ابو عبدالرحیم الجوزجانی رحمه الله که از یاران، مجبین و از راویان مذهب امام احمد بن حنبل رحمه الله بوده است،^{۱۰} محدث عبدالله بن محمد الجوزجانی رحمه الله که امام بخاری رحمه الله سنه وفاتش را ذکر کرده است،^{۱۱} همچنان غیر از آنان بسیاری از علماء اند که نسبت شان به سرزمین جوزجان اشاره شده است.

^۷ الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه درآسه مقارنه، ۳۷.

^۸ ابن عساکر، تاریخ دمشق، ۲۷۸/۷.

^۹ الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه درآسه مقارنه، ۳۸.

^{۱۰} ابن ابی یعلی، طبقات الحنابله، ۱۰۳/۱.

^{۱۱} جمال الدین ابوالحجاج یوسف المزی، تهذیب الکمال، محقق، د. بشارت عواد معروف (بیروت: موسسه الرساله، الطبعة الاولى، ۱۴۰۰ هـ.ق)، ۳۶۳/۱.

امام بخاری رحمه الله بسیاری از علمای کرام، فقهاء و محدثین کرام را به جوزجان نسبت داده است. خود بیانگر این است که شهر جوزجان منبع و مشعل علم و دانش بوده؛ به همین دلیل این شهر دارای فضای علمی مملو از علماء، در بخش های مختلف بوده که این امر بر همه ساکنان آن تأثیر گذاشته و آنان را به طلب علم و دانش ترغیب نموده است؛ ولی به خصوص امام جوزجانی رحمه الله که در اواخر قرن دوم و ابتدای قرن سوم هجری زندگی می کرد، این عصر از جمله عصرهای طلایی بوده که امت اسلامی آن را گذرانیده است. در آن زمان مذاهب فقهی نیز به حد بلوغ خویش رسیده، کتابت و تألیف رشد کرده و پیشرفت علمی در شهرها صورت گرفته بود، بناءً همه آن ها نشان می دهد که امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از نظر علمی و فرهنگی تربیت یافته و سرانجام به یکی از شخصیت های علمی بزرگ زمان خود تبدیل شده است.^{۱۲}

وفات امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله: مؤرخان درمورد جای وفات ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در دمشق اتفاق نظر داشته و اما در سال وفات وی اختلاف نظر دارند. چنانچه در این مورد سه دیدگاه وجود داشته است:

۱. ابن حبان رحمه الله می گوید که امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله بعد از سال ۲۴۴ ه.ق وفات یافته است.^{۱۳}

۲. ابن عساکر رحمه الله از ابو سعید بن یونس رحمه الله نقل می کند که امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در سال ۲۵۶ ه.ق وفات نموده است.^{۱۴}

۳. اکثر مطلق اهل تراجم و مؤرخان معتقداند که امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در سال (۲۵۹ ه.ق) وفات نموده است،^{۱۵} البته همین نظریه سوم مشهورترین نظریه بوده که اکثر علماء به آن معتقد می باشند.^{۱۶}

۲. حیات و زندگی علمی امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

۲.۱. طلب علم امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله یکی از کسانی می باشد که زندگی خود را وقف تعلیم و تعلم نموده، جهت کسب علم مشکلات زیادی کشیده است؛ پس داستان وی در مورد طلب علم مانند داستان علمای عصرش جهت پیروی از دستور الله تعالی بوده که او تعالی فرموده است: ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ

^{۱۲} الکبیس، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه دراسة مقارنة (بغداد: کلیة الشریعة بالجامعة الاسلامیة، ۱۴۳۱ ه.ق)، ۳۹.

^{۱۳} محمد بن حبان التمیمی الدارمی، الثقات (هند: دائرة المعارف العثمانیة، الطبعة الاولی، ۱۳۹۳ ه.ق)، ۸/۸۲.

^{۱۴} ابن عساکر، تاریخ دمشق، ۲۸۱/۷.

^{۱۵} ابوالفداء اسماعیل بن عمر بن کثیرالدمشقی، البدایة و النهایة (بی جا: دارالفکر، ۱۴۰۷ ه.ق)، ۱۱/۳۱.

^{۱۶} ابن عساکر، تاریخ دمشق، ۲۸۱/۷.

لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ»^{۱۷} و شایسته نیست مؤمنان همگی [برای جهاد] کوچ کنند پس چرا از هر فرقه‌ای از آنان دسته‌ای کوچ نمی‌کنند تا [دسته‌ای بمانند و] در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را وقتی به سوی آنان بازگشتند بیم دهنده باشد که آنان [از کيفر الهی] بترسند". البته امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله نخست در شهر جوزجان به جست‌وجوی علم و دانش پرداخته، بعد از فراگیری علم زیاد از علمای جوزجان جهت کسب علم و دانش در کشورها و مراکز علمی سفر نموده است؛ زیرا این سنت و طریقهٔ علماء است که علم را بیشتر از یک استاد در شهرها و کشورهای متعدد فرا می‌گیرند. بناءً امام جوزجانی رحمه الله نیز با رعایت همین قاعده برای کسب علم در شهرها و کشورهای زیادی مسافرت کرده است. چنان‌چه سمعانی رحمه الله در این مورد می‌گوید: «امام جوزجانی رحمه الله در گوشه و کنار جهان مسافرت نموده و در ماوراءالنهر نیز وارد گردیده و در شهرهای آن حدیث رسول الله صلی الله علیه و سلم را رسانیده است»^{۱۸} ابن حجر عسقلانی رحمه الله نیز در این مورد گفته است: «امام جوزجانی رحمه الله شخص بسیار سفرکننده و کتابت‌کننده بوده است، مثلاً در بغداد به مسافرت پرداخته و نزد علمای بزرگ این شهر مانند علی بن مدینی شاگردی نموده است»^{۱۹} همچنان امام جوزجانی در شهرهای همچون: دمشق، رمله، مصیبه، طرطوس، مکه، مصر، همدان، سفر نموده و از نزد علمای بزرگ آن زمان این شهرها علم آموخته و سرانجام تا وفاتش در دمشق سکونت گزیده و از علمای بزرگ و مشهور دمشق محسوب گردیده است.^{۲۰}

۲.۲.۲. استادان امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله علم و دانش زیادی داشته است؛ زیرا وی نزد علمای بزرگ عصرش که مخلصین به کتاب الله و سنت رسول الله صلی الله علیه و سلم بوده‌اند درس خوانده است؛ اما در این نوشته به‌طور نمونه و جهت اختصار شهرت ۱۲ استادی که وی بیشترین علم را از آنان فرا گرفته است، قرار ذیل بیان می‌گردد:

۲.۲.۲.۱. الحسین الجعفی رحمه الله

حسین بن علی بن ولید ابو عبدالله یا ابو محمد الجعفی الکوفی، امام پیشوا، حافظ و قاری مجود، زاهد اهل کوفه و از روای صحاح سته بوده که امام جوزجانی رحمه الله از وی روایت کرده است، همچنان حسین جعفی رحمه الله یکی از محدثین و راویان بزرگ زمان خود بوده است و به سوی قبیلۀ

^{۱۷} التوبه ۱۲۲/۹.

^{۱۸} السمعانی، الانساب، ۹۲/۱.

^{۱۹} ابراهیم بن یعقوب بن إسحاق السعدي الجوزجاني، أبو إسحاق، احوال الرجال، محقق. عبدالعلیم عبدالعظیم البستوی (پاکستان: حدیث اکادمی، بی‌تا)، ۲۸۱/۷.

^{۲۰} الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهية دراسة مقارنة، ۳۲.

الجعفی از فرزندان جعفر بن سعد عشیره مربوط به مذحج منسوب بوده، که در سال (۱۲۹هـ.ق) تولد گردیده و در عمر ۸۴ سالگی در سال ۲۰۳ هـ.ق وفات یافته است، یحیی بن معین و احمد العجلی رحمه الله و دیگران وی را ثقه گفته‌اند.^{۲۱}

۲.۲.۲. زید بن الحباب رحمه الله

زید بن الحباب بن الریان که برخی‌ها او را ابن رومان التمیمی ابوالحسن العکلی الکوفی خراسانی الاصل گفته است، وی بعد از این که جهت طلب علم به عراق، مصر، حجاز و خراسان سفر کرده، در کوفه سکونت داشته است. امام مسلم رحمه الله و اصحاب السنن نیز از وی روایت کرده است و بیشترین روایت امام جوزجانی رحمه الله نیز از همین استادش بوده، سر انجام زید بن الحباب رحمه الله در سال (۲۰۳هـ.ق) وفات کرده است.^{۲۲}

۲.۲.۲. یزید بن هارون رحمه الله

یزید بن هارون بن زاذی، یا ابن زاذان بن ثابت ابوخلد السلمی الواسطی. وی امام پیشوا، حافظ ثقه و از راویان صحاح سته می‌باشد، اصل وی از بخارا بوده، و در سال ۱۱۷ هـ.ق تولد گردیده و در سال ۲۰۶ هـ.ق وفات نموده است.^{۲۳}

۲.۲.۲. حسن بن موسی الأشیب رحمه الله

حسین بن موسی الأشیب ابو علی بغدادی قاضی موصل، امام فقیه، حافظ ثقه و از راویان صحاح سته است، اصل وی از خراسان بوده به بغداد تشریف آورده، اقامت گزیده و حدیث گفته است. تعداد زیادی از علماء از وی حدیث روایت داشته و سرانجام وی در منطقه ری در سال ۲۰۹ هـ.ق وفات نموده است.^{۲۴}

۲.۲.۲. ابومسهر الغسانی رحمه الله

عبدالأعلی بن مسهر بن عبدالاعلی بن مسهر ابومسهر دمشقی، شخص فقیه و یکی از راویان صحاح سته می‌باشد، استاد شهر شام و مشهور به کنیه خود ابی ذرامه بوده که ابی ذرامه کنیه جدش عبد الاعلی می‌باشد، در سال ۱۴۰ هـ.ق تولد گردیده، به عمر ۷۸ سالگی در سال ۲۱۸ هـ.ق در بغداد وفات کرده است.^{۲۵}

^{۲۱} ابوالحجاج، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال. ۴۵۰/۶.

^{۲۲} ابوالحجاج، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال. ۲۴۵/۲.

^{۲۳} محمد بن سعد البغدادی، الطبقات الکبری، المحقق. احسان عباس (بیروت: دار صادر، الطبعة الاولى، ۱۹۶۸ م).

۳۱۴/۷.

^{۲۴} ابن سعد البغدادی، الطبقات الکبری، ۳۳۷/۷.

^{۲۵} ابوالحجاج، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، ۳۷۰/۱۶.

۶.۲.۲. یحیی بن معین رحمه الله

یحیی بن معین بن عون بن زیاد بن بسطام، برخی‌ها نام جدش را غیاث بن زیاد ابو زکریای الغطفانی المری البغدادی گفته‌اند، وی امام حافظ و استاد محدثین بوده و در سال (۱۵۸هـ.ق) تولد گردیده و در سال (۲۳۳هـ.ق) وفات کرده است.^{۲۶}

۷.۲.۲. ابوالولید الطیالسی رحمه الله

هشام بن عبدالملک بن عبدالأعلی ابوالولید الباهلی الطیالسی البصری امام حافظ، ناقد، ثقه و از راویان صحاح سته بوده، در سال (۱۳۳هـ.ق) تولد و در ماه ربیع‌الثانی سال (۲۲۷هـ.ق) از دنیا رحلت نموده است.^{۲۷}

۸.۲.۲. مسدد بن مسرهد رحمه الله

مسدد بن مسرهد بن مسربل، ابوالحسن البصری الاسدی، امام حافظ و از علماء مشهور علم حدیث بوده، امام بخاری، ابوداود، نسایی و ترمذی رحمه الله از وی روایتی دارند، در سال (۱۵۰هـ.ق) تولد و در سال (۲۲۸هـ.ق) وفات نموده است.^{۲۸}

۹.۲.۲. نعیم بن حماد رحمه الله

نعیم بن حماد بن معاویه بن الحارث بن همام بن سلمه بن مالک، ابوعبدالله الخزاعی المروزی الفرضی الأعور. صاحب تصانیف بوده. امام بخاری، ابوداود، نسایی و ترمذی و ابن ماجه رحمه الله از وی روایتی دارند، در مصر سکونت گزیده و در حدود چهل سال در همین جاه بوده، سر انجام در ماه جمادی الاول سال ۲۲۸هـ.ق در سامرا وفات نموده است.^{۲۹}

۱۰.۲.۲. علی بن المدینی رحمه الله

علی بن عبدالله بن جعفر بن نجیح بن بکر ابوالحسن السعدی البصری، معروف به ابن المدینی، مولای عروة بن عطیة السعدی، امام و امیرالمؤمنین در علم حدیث و صاحب تصانیف بوده است. از وی امام بخاری، ترمذی، ابوداود و نسایی رحمه الله حدیث روایت کرده‌اند، پدرش نیز محدث مشهور بود. وی در سال (۱۶۱هـ.ق) تولد و در زمان خلافت المتوکل در سال (۲۳۴هـ.ق) در سامرا وفات نموده است.^{۳۰}

^{۲۶} ابوالحجاج، تهذیب الکنال فی أسماء الرجال، ۵۴۴/۳۱.

^{۲۷} محمد بن اسماعیل البخاری، التاریخ الکبیر، المحقق. السید هاشم الندوی (ناشر: دارالکفر، بی تا)، ۱۹۵/۸.

^{۲۸} البخاری، التاریخ الکبیر، ۷۲/۸.

^{۲۹} ابن أبی حاتم، الجرح والتعدیل، ۴۶۲/۸.

^{۳۰} البخاری، التاریخ الکبیر، ۲۸۴/۶.

۲.۲.۱۱. اسماعیل بن سعید الشالنجی رحمه الله

اسماعیل بن سعید ابواسحاق الشالنجی الکسایى الجرجانى الطبرى، در اصل از اهل استرآباد می‌باشد. امام فاضل و جلیل القدر، از یاران محمد بن حسن و احمد بن حنبل بوده که از احمد بن حنبل حدیث نیز روایت کرده است و در علم فقه نیز به نقل از امام احمد از وی مسائلی موجود بوده که آن را امام جوزجانی رحمه الله در کتاب خود «المترجم» شرح داده است، سرانجام وی در سال ۲۴۵ هـ.ق در دهستان وفات کرده است.^{۳۱}

۲.۲.۱۲. احمد بن حنبل رحمه الله

احمد بن حنبل بن هلال بن اسد بن ادريس ابو عبدالله الذهلی الشیبانی المروزی البغدادی که در زمان خود از روایان بزرگ بوده و در کتب صحاح سته حدیث از وی یاد شده است. وی در سال ۱۶۴ هـ.ق در بغداد تولد و در همان‌جا در سال ۲۷۱ هـ.ق وفات نموده است.^{۳۲}

۲.۳.۲. شاگردان امام ابواسحاق جوزجانی

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله عالم بخش‌های مختلف علوم اسلامی می‌باشد چنان‌چه وی محدث و فقیه زمان خود بوده و یکی از روایان مذهب حنبلی می‌باشد؛ زیرا وی از اساتیدی که در عرصه‌های متعدد تخصص داشته‌اند، علم آموخته است؛ بناءً امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله علم فراوانی حاصل نموده، و در زمره برجسته‌ترین علمای عصر خود قرار گرفته که شاگردان از سراسر کشورهای اسلامی جهت استفاده از علم و معرفت او نزد وی آمده و تعدادی از آنان از نزد وی علم حاصل نموده‌اند که در این تحقیق شهرت برخی از شاگردان امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله علیه قرار ذیل بیان می‌گردد:

۲.۳.۲.۱. ابوزرعة الرازی رحمه الله

عبدالله بن عبدالکریم بن یزید بن فروخ ابوزرعة قرشی مخزومی رازی. ابوزرعة الرازی رحمه الله یکی از ائمه مشهور، حافظ، ثقة و محدث منطقه ری می‌باشد از وی امام مسلم، ترمذی و ابن ماجه رحمهم الله حدیث روایت کرده‌اند، وی در سال (۲۰۴ هـ.ق) تولد و در سال ۲۶۴ هـ.ق از دنیا رحلت نموده است.^{۳۳}

^{۳۱} السمعاني، الأنساب، ۲۹/۸.

^{۳۲} شمس الدین الذهبي، سير أعلام النبلاء، المحقق. مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط (ناشر: مؤسسه الرسالة، الطبعة الثالثة، ۱۴۰۵ هـ.ق)، ۱۷۷/۱۱.

^{۳۳} أحمد بن علي أبو بكر الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد (بيروت: دارالكتب العلمية، بی تا)، ۳۲۶/۱۰.

۲.۳.۲. ابوداود رحمه الله

سليمان بن اشعث بن اسحاق بن عمرو ابوداود الأزدی السجستاني، ابوداود رحمه الله امام ثقه، سردار حفاظ، محدث بصره و صاحب کتاب مشهور (سنن ابی داود) می‌باشد، بیشتر در عراق، مصر، حجاز، شام، جزیره و خراسان مسافرت نموده و از علمای زیادی حدیث شنیده است وی در سال ۲۰۲ هـ.ق تولد و در سال (۲۷ هـ.ق) در بصره وفات یافته است.^{۳۴}

۲.۳.۳. ابوحاتم الرازی رحمه الله

محمد بن ادریس بن المنذیر بن داود بن مهران ابوحاتم الحنظلی الغطفانی الرازی، ابوحاتم الرازی رحمه الله حافظ بزرگ، امام اعلام رجال، ناقد و استاد محدثین از قبیله مولاى بنی تمیم بن حنظله، و هم عصر امام بخار و امام مسلم رحمه الله بوده است، وی در منطقه ری تولد گردیده و در همان جا در سال ۲۷۵ هـ.ق از دنیا رحلت کرده است.^{۳۵}

۲.۳.۴. الترمذی رحمه الله

محمد بن عیسی بن یزید بن سوره بن السکن ابو عیسی السلمی البغوی الترمذی، امام، حافظ، مملو از فضل و دانش، صاحب کتاب «سنن الترمذی»، «الجامع»، «العلل»، «الشمایل النبویه» ... و از شهر ترمذ کشور ازبکستان بوده است. وی در سال ۲۱۵ هـ.ق تولد و در سال ۲۷۹ هـ.ق در ترمذ وفات نموده است. امام ترمذی رحمه الله محدث و آثار وی در حال حاضر نیز میان علمای اسلامی و مسلمانان شخص معتمد و مراجع معتبر شناخته می‌شود.^{۳۶}

۲.۳.۵. ابوزرعة الدمشقی رحمه الله

عبدالرحمن بن عمرو بن عبدالله بن صفوان بن عمر ابوزرعة النصری الدمشقی، حافظ ابوزرعة الدمشقی رحمه الله امام ثقه است. در عصر خود محدث شهر شام بوده، وی در سال ۲۰۰ هـ.ق تولد و در سال ۲۸۱ هـ.ق در دمشق وفات نموده است.^{۳۷}

۲.۳.۶. زکریا بن یحیی السجزی رحمه الله

زکریا بن یحیی بن ایاس بن حنظله بن قره ابو عبد الرحمن السجزي الحنظلي. السجزی رحمه الله یکی از علمای بزرگ زمان خود می‌باشد. وی در اصل از سجستان و سپس در دمشق سکونت گزیده

^{۳۴} البغدادی، تاریخ بغداد، ۵۵/۹.

^{۳۵} البغدادی، تاریخ بغداد، ۷۳/۲.

^{۳۶} ابن کثیر، البداية والنهاية، ۷۷/۱۱.

^{۳۷} خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركلي الدمشقي، الأعلام (ناشر: دارالعلم للملایین، الطبعة الخامسة عشر، ۲۰۰۲ م)، ۳۲۰/۳.

است. نسایی رحمه الله از وی حدیث روایت داشته است. وی استاد ابوجعفر الطحاوی رحمه الله و از محدثین حفاظ ثقه بوده و در سال ۱۷۵هـ.ق تولد و در سال ۲۸۹هـ.ق وفات نموده است.^{۳۸}

۲.۳.۷. الحسن بن سفیان الشیبانی رحمه الله

حسن بن سفیان بن عامر بن سعید بن عبدالعزیز بن النعمان بن عطاء ابوالعباس الشیبانی الخراسانی النسوی. وی حافظ ثقه، صاحب مسند و در اصل از منطقه خراسان بوده است، سپس جهت کسب علم به شهرهای زیادی سفر نموده و از نزد احمد بن حنبل و ابو ثور فقیه رحمهم الله درس خوانده و از نزد وی عالم فقه گردیده و به مذهب وی فتوی می داد. وی در سال ۲۱۳هـ.ق تولد و در سال ۳۰۳هـ.ق وفات نموده است.^{۳۹}

۲.۳.۸. النسایی رحمه الله

احمد بن شعیب بن علی بن سنان بن بحر بن دنیار ابوعبدالرحمن النسایی الخراسانی القاضی، النسایی صاحب کتاب السنن النسایی. امام و حافظ حدیث و از علمای بزرگ اسلامی می باشد. وی در اصل از نساء خراسان بوده و سپس جهت کسب علم در مصر سفر نموده و اقامت گزیده و به حیث قاضی مصر و حمص ایفای وظیفه کرده است. وی در سال ۲۱۵هـ.ق تولد و در سال ۳۰۳هـ.ق وفات نموده است. البته نساء فعلاً نام دهی از شهرستان تهران کشور ایران می باشد.^{۴۰}

۲.۳.۹. الطبری رحمه الله

محمد بن جریر بن یزید بن کثیر بن جعفر الطبری، امام، مجتهد و عالم بزرگ زمان خود بوده و در شهر آمل در یکی از شهرهای طبرستان در سال ۲۲۴هـ.ق به دنیا آمده و در سال ۳۱۰هـ.ق در بغداد وفات نموده است.^{۴۱}

۲.۳.۱۰. الدولابی رحمه الله

محمد بن احمد بن حماد بن سعید بن مسلم ابوبشر الرازی الأنطاکی. البته وی جهت نسبت دادن به قریه دولاب از قریه های ری در مشرق تهران فعلی، ملقب به الدولابی گردیده است، جهت طلب علم حدیث به مکه و مدینه، مصر، عراق و شام سفر نموده و در مصر اقامت گزیده است. وی در سال ۲۲۴هـ.ق تولد و در سال ۳۱۰هـ.ق در شهر العرج بین مکه و مدینه وفات یافته است.^{۴۲}

^{۳۸} السمعانی، الأنساب، ۳۷۴/۹؛ ابن حجر العسقلانی، تقریب التهذیب، ۲۱۶/۱.

^{۳۹} الذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۹۷/۱۱.

^{۴۰} ابوالحجاج، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، ۳۲۸/۱؛ الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهية دراسة مقارنة، ۶۶.

^{۴۱} ابن کثیر، البدایة والنهایة، ۱۶۵/۱۱.

^{۴۲} ابن کثیر، البدایة والنهایة، ۱۶۵/۱۱.

۲.۳.۱۱. ابن خزیمه رحمه الله

محمد بن اسحاق بن خزیمه بن المغیره بن صالح بن بکر، ابوبکر السلمی النیشابوری الشافعی. ابن خزیمه امام ائمه، فقیه و صاحب تصانیف بوده، جهت فراگیری علم حدیث و فقه به عراق، شام، جزیره و مصر سفر نموده و از بزرگترین فقیه و محدث زمان خود گردیده است. وی در سال ۲۲۳ هـ.ق در نیشاپور به دنیا آمده و در سال ۳۱۱ هـ.ق در همان‌جا از دنیا رحلت نموده است.^{۴۳}

۲.۳.۱۲. ابن جوصا رحمه الله

احمد بن عمیر بن یوسف بن موسی بن هارون بن جوصا ابوالحسن می‌باشد. ابن جوصا رحمه الله محدث ذکی شام بوده و در سال (۳۳۰ هـ.ق) در دمشق وفات نموده است.^{۴۴}

۲.۴. علمی که امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله به آن تسلط داشته است

بدون شک امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله یکی از علماء می‌باشد که علم جامع و همه‌شمول داشته اند. اگرچه شهرت وی در بخش حدیث و علوم آن می‌باشد؛ ولی وی صرف محدث نبوده؛ بلکه فقیه از فقهاء حنبلی نیز بوده است. چنان‌چه اگر در مورد این دو علم، (حدیث و فقه) تعمق و کاوش صورت بگیرد، در حقیقت رسیدن به این دو علم فقط برای کسانی میسر خواهد شد که الله تبارک و تعالی آنان را شایسته این علوم بدانند. امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله یکی از آن علمای است که عالم به اختلاف صحابه و تابعین با آراء و اقوال آنان بوده است؛ زیرا وی از نزد امام احمد بن حنبل رحمه الله درس خوانده، فقیه بزرگ و راوی مذهب حنبلی گردیده و توانایی تألیف و تصنیف برایش میسر گردیده و کتاب «المترجم» را تألیف نموده است. چنان‌چه ابن کثیر رحمه الله در مورد آن می‌گوید: «در این کتاب دانش فراوان و فواید کثیر خواهد بود»^{۴۵}، حقیقتاً چنان‌چه این کتاب یکی از مصادر معتبر فقهاء گردیده که از آن برای اثبات نظریات شان به‌عنوان استشهاد و استدلال نقل قول می‌کردند. همچنان وی فقط به نقل آراء امام احمد بن حنبل رحمه الله اکتفاء ننموده؛ بلکه گاهی اجتهادش مخالف نظر امام احمد رحمه الله بوده و با وی اختلاف نظر نیز داشته است مثلاً نظر وی در مورد وجوب غسل بر کسی که مرده را می‌شوید، مخالف نظر امام احمد رحمه الله بوده که وی بر چنین شخص غسل را واجب نمی‌داند و نیز امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از نظریات بدون دلیلی که صحت آن را ثابت می‌سازد اجتناب می‌کرده است. به همین جهت همواره نظریاتش مستند و مستدل به احادیث نبوی بوده که وی بر شناخت صحیح و سقیم احادیث نیز آشنایی داشته است.

^{۴۳} الذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۱۳/۶۴.

^{۴۴} شمس الدین الذهبی، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، تحقیق. علی محمد الجاوی (بیروت: دارالمعرفة للطباعة و النشر، الطبعة الاولى، ۱۳۸۳ هـ.ق)، ۱/۱۲۵.

^{۴۵} ابن کثیر، البدایة و النهایة، ۳۸/۱۱.

بناءً، امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در علم حدیث تسلط و مهارت حاصل نموده، یکی از رجال این علم و کبار محدثین و همچنان از علماء علم جرح و تعدیل محسوب گردیده است؛ به همین اساس علمای حدیث به خصوص اصحاب کتب صحاح سته احادیث وی را در کتاب خویش جمع کرده اند که البته این جهت قوت حفظ و ضبط، ثقه و امین بودن وی بوده است و البته مجموع احادیث وی، که علماء در کتاب خویش جمع کرده اند (۲۰۲) حدیث بوده است، چنانچه امام نسایی رحمه الله بیش از نیم آن را در کتاب خود جمع کرده است و در کتاب «المستدرک» و دیگر کتب حدیثی نیز حدیث وی موجود می باشد.^{۴۶}

البته امام ابواسحاق جوزجانی نیز مانند سایر علماء و حافظان حدیث برای روایت حدیث مانند منهج کبار محدثین، طریق خاصی داشته است، چنانچه امام جوزجانی وقت گفتن حدیث برای شاگردان خود اهمیت روایت حدیث و سال تحمل آن و گاهی طریق تحمل آن را نیز بیان می داشته است.^{۴۷}

۵.۲. جایگاه امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در بین علماء

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله، یکی از علمای بزرگ و برجسته اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری قمری بوده و در میان علماء به مقام علمی بالایی دست یافته است، چنانچه ابن ابی یعلی رحمه الله او را از طبقه اول فقهای حنبلی شمرده که با امام احمد بن حنبل رحمه الله ملازمت و از وی نقل قول کرده اند.^{۴۸} اما محدثین در تعیین طبقه وی اختلاف دارند، چنانچه امام ذهبی و امام سیوطی رحمهم الله وی را از طبقه نهم شمرده^{۴۹} و در عین حال امام ابن حجر رحمه الله وی را از طبقه یازدهم شمرده است.^{۵۰} بناءً، امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله یکی از برجسته ترین علمای زمان خود بوده، بین فقه، حدیث و علم رجال جمع و موافقت آورده و برخی از اساتید و شاگردان امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله به فضیلت و جایگاه بلند وی شهادت داده، وی را از جمله علمای محدثین و فقهایی عصر خودش محسوب کرده اند. اینک برخی از نظریات آنان قرار ذیل بیان می گردد:

^{۴۶} الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه دراسة مقارنة، ۴۳.

^{۴۷} الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه دراسة مقارنة، ۴۳-۴۴.

^{۴۸} أبي يعلى، طبقات الحنابلة، ۹۸/۱.

^{۴۹} محمد بن أحمد بن عثمان بن قایماز الذهبي، تذکرة الحفاظ (بی جا: بی نا، بی تا)، ۵۴۹/۲.

^{۵۰} أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني، تقریب التهذیب (البکستانی: دارالعاصمة، الطبعة الاولى، ۱۴۱۶ه.ق)، ۹۵/۱.

۲.۵.۱. تعریف و توصیف امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله توسط استادانش:

احمد بن حنبل رحمه الله: ابوبکر الخلال رحمه الله می‌گوید: «امام احمد رحمه الله با امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله مکاتبه و نامه‌نویسی می‌کرد و با احترام فراوان با او برخورد می‌کرد».^{۵۱}

علی بن المدینی رحمه الله: وی به امام جوزجانی رحمه الله هنگامی که از ایشان از امر الحارث بن عبدالله الهمدانی رحمه الله پرسید، تعجب کرده فرمود: «ای ابو اسحاق رحمه الله مثل تو از وی سؤال می‌شود».^{۵۲}

البته تعجب و حیرت علی بن المدینی رحمه الله از سؤال امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله بیانگر شناخت ایشان از جایگاه علمی امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله و قوت و وسعت حافظه و آگاهی وی از احوال و شخصیت علماء می‌باشد.^{۵۳}

۲.۵.۲. توصیف امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله توسط شاگردانش

النسائی رحمه الله می‌گوید: «امام ابو اسحاق جوزجانی رحمه الله ثقه است».^{۵۴}

دارالقطنی رحمه الله می‌گوید: «امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از حفاظ مصنفین مشهور علمای ثقه می‌باشد».^{۵۵}

۲.۵.۳. توصیف امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله توسط برخی از دانشمندان اسلامی

ابوبکر الخلال رحمه الله می‌گوید: «امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله بسیار شخص بلند مرتبه بوده و از وی علمای اساتید متقدمین به من حدیث گفته است».^{۵۶}

ابن حبان البستی رحمه الله گفته است: «امام ابو اسحاق جوزجانی رحمه الله به سنت محکم، متمسک و حافظ حدیث بوده است».^{۵۷}

امام ذهبی رحمه الله در کتاب میزان الاعتدال می‌گوید: «ابراهیم بن یعقوب السعدی الجوزجانی رحمه الله حافظ ثقه و یکی از ائمه‌ای جرح و تعدیل می‌باشد».^{۵۸}

ابن حجر عسقلانی رحمه الله می‌گوید: «امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله حافظ ثقه می‌باشد».^{۵۹}

^{۵۱} ابن ابی یعلی، طبقات الحنابلة، ۹۸/۱.

^{۵۲} أبو الحجاج، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، ۲۴۸/۵.

^{۵۳} الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه دراسة مقارنة، ۴۷.

^{۵۴} أبو الحجاج، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، ۲۵۰/۲.

^{۵۵} أبو الحجاج، تهذیب التهذیب، ۲۴۴/۲.

^{۵۶} ابن ابی یعلی، طبقات الحنابلة، ۹۸/۱.

^{۵۷} ابن حبان، الثقات، ۸۱/۸.

^{۵۸} شمس الدین أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قایم‌از الذهبی، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، المحقق.

علی محمد البجاوی (بیروت: دارالمعرفة للطباعة و النشر، الطبعة الاولى، ۱۳۸۲هـ.ق)، ۷۵/۱.

^{۵۹} ابن حجر العسقلانی، تقریب التهذیب، ۹۵/۱.

زرکلی رحمه الله می گوید: «امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله محدث شام و یکی از حفاظ مصنفین و از علمای مشهور و ثقه می باشد».^{۶۰}

جلال الدین سیوطی رحمه الله می گوید: «امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از حفاظ مصنفین و از علمای معروف و ثقه می باشد».^{۶۱}

حافظ ابن کثیر رحمه الله می گوید: «امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله عالم، خطیب و امام دمشق بوده و دارای آثار معروف و سودمندی می باشد».^{۶۲}

۶.۲. تألیفات امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

علماء تعدادی از تألیفات وی را که در بخش های مختلف بوده، نام برده اند و مهمترین آن ها قرار ذیل اند:

۶.۲.۱. در بخش فقه

مشهورترین کتاب امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در این بخش سه کتاب ذیل است:

۱- المترجم: یکی از تصنیفات مهم و مشهور جوزجانی بوده که اکثر فقهای حنبلی در کتاب خویش از همین کتاب نقل کرده اند که بزرگترین آنان ابن قدامه المقدسی رحمه الله در کتاب خود «المغنی»، عبدالرحمن بن قدامه در کتاب خود «الشرح الکبیر» و ابن تیمیه رحمه الله در کتاب «الفتاوی الکبری» بعضی موارد را از کتاب متذکره نقل کرده است.^{۶۳}

۲- المسائل: ابوبکر الخلال رحمه الله گفته است: (از امام احمد بن حنبل رحمه الله دو جزء کتاب المسائل نقل گردیده است) ولی این کتاب در حال حاضر در دسترس قرار ندارد.

۳- زاد المسافر: ابن تیمیه رحمه الله این کتاب را در «الفتاوی الکبری» نقل کرده است. این کتاب وی نیز مفقود گردیده است.^{۶۴}

۶.۲.۲. در بخش علم الرجال

مشهورترین کتاب امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در این بخش دو کتاب ذیل می باشد:

۱- احوال الرجال: این کتاب وی نزد علمای علم الرجال مشهور به (الضعفاء) بوده است. امام الذهبی، امام ابن حجر، التونکی، الزرکلی، عمر رضا کحالة و محمد فواد سیزگین رحمهم الله از این

^{۶۰} الزرکلی، الأعلام، ۸۱/۱.

^{۶۱} عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي، طبقات الحفاظ، (بيروت: دارالكتب العلمية، طبعة الاولى، ۱۴۰۳ هـ.ق)، ۲۴۸.

^{۶۲} ابن کثیر، البدایة والنہایة، ۳۸/۱۱.

^{۶۳} الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیة دراسة مقارنة، ۷۰.

^{۶۴} تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحلیم بن عبد السلام بن عبد الله بن أبي القاسم بن محمد ابن تیمیة الحراني الحنبلي الدمشقي، الفتاوی الکبری، (بيروت: دارالكتب العلمية، الطبعة الأولى، ۱۴۰۸ هـ.ق)، ۱۱۱/۵.

کتاب نام برده‌اند و همچنان این کتاب به‌نام «الشجرة فی احوال الرجال» نیز مشهور می‌باشد. البته این کتاب را شیخ صبحی السامرایی رحمه الله تحقیق کرده و اولین مرتبه در بیروت در سال ۱۹۸۵م طبع گردیده است.^{۶۵}

۲- **الجرح و التعديل:** زرکلی، بغدادی، الصفدی و عمر رضا کحالة رحمهم الله از این کتاب امام جوزجانی رحمه الله نام برده‌اند. این کتاب وی نیز مفقود گردیده و در حال حاضر در دسترس قرار ندارد.^{۶۶}

۳.۶.۲. در بخش تاریخ

در این بخش نیز از امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله دو کتاب ذیل ذکر گردیده است:

۱- **التاریخ:** ابن حجر رحمه الله این کتاب را نام برده است؛ ولی این کتاب وی نیز مفقود گردیده و در حال حاضر در دسترس قرار ندارد.^{۶۷}

۲- **الإمارات یا إمارات النبوة:** سمعانی رحمه الله از این کتاب حین بیان زندگی‌نامه امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله نامبرده و فرموده است: امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله دارای کتاب الإمارات می‌باشد.^{۶۸}

۳. نقش امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در انتشار احادیث نبوی

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله به دلایل ذیل در انتشار احادیث نبوی نقش قابل ملاحظه و مؤثری داشته است:

۳.۱. سفر امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله جهت فراگیری احادیث نبوی

البته امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در نخست در شهر جوزجان برای طلب حدیث و علوم آن پرداخته و سپس جهت کسب بیشتر علم حدیث در شهرها و مراکز علمی زیادی سفر نموده است، چنان‌چه سمعانی رحمه الله در این مورد گفته است: (امام جوزجانی رحمه الله جهت طلب حدیث و علوم آن در گوشه و کنار جهان سفر نموده، در ماوراءالنهر و شهرهای آن حدیث رسول الله صلی الله علیه و سلم را رسانیده است).^{۶۹} همچنان، ابن حجر عسقلانی رحمه الله نیز در این مورد گفته است: (امام جوزجانی رحمه الله شخص بسیار سفرکننده و کتابت‌کننده بوده است، مثلاً در شهرهای بغداد و بصره

^{۶۵} الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه دراسة مقارنة، ۷۰-۷۱.

^{۶۶} عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبد الغنی الدمشق، معجم المؤلفین، (بیروت: داراحیاء التراث، بی تا، ۱/۱۲۸).

^{۶۷} أحمد بن علی بن حجر أبو الفضل العسقلانی، الاصابة، المحقق. علی محمد البجاوی (بیروت: دارالجلیل، ۱۴۱۲ هـ.ق)، ۱/۱۶۵.

^{۶۸} الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیه دراسة مقارنة، ۷۱.

^{۶۹} السمعانی، الانساب، ۱/۹۲.

برای فراگیری احادیث نبوی به مسافرت پرداخته و نزد علمای بزرگ علم حدیث شاگردی نموده است.^{۷۰}

۲.۳. فراگیری احادیث نبوی از امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

از این که امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله از بزرگترین علمای ثقه حدیث و دارای حفظ و ضبط قوی عصر خود بوده است، به همین دلیل شاگردان از سراسر شهرهای اسلامی جهت استفاده از علم و معرفت امام نزد وی آمده، از آن علم حدیث آموخته اند، چنانچه استاد محدثین ابوحاتم الرازی رحمه الله^{۷۱} و محدث ابوزرعة الرازی رحمه الله که از وی امام مسلم، ترمذی و ابن ماجه رحمه الله و بسیاری از استادانش نیز حدیث روایت کرده اند،^{۷۲} از سجستان صاحب کتاب مشهور حدیث (سنن ابی داود) ابوداود رحمه الله^{۷۳} و زکریا بن یحیی السجزی رحمه الله که النسائی رحمه الله نیز از وی حدیث روایت داشته است،^{۷۴} از ترمذ کشور اوزبیکستان محدث مشهور و صاحب کتب حدیث (سنن الترمذی، الجامع، العلل، الشامیل النبویه) ترمذی رحمه الله،^{۷۵} از دمشق محدث شهر شام ابوزرعة الدمشقی رحمه الله،^{۷۶} از شهر نساء خراسان الحسن بن سفیان الشیبانی رحمه الله و صاحب کتاب مشهور حدیث (السنن النسائی) النسائی رحمه الله که وی بعدا جهت کسب علم در مصر سفر نموده اقامت گزیده و به حیث قاضی مصر و حمص نیز ایفای وظیفه کرده است.^{۷۷} از شهر آمل طبرستان عالم بزرگ و مفسر مشهور و صاحب تصانیف محمد بن جریر الطبری رحمه الله،^{۷۸} از شهر دولاب ری، امام و حافظ حدیث محمد بن احمد بن حماد الدولابی رحمه الله که وی جهت طلب حدیث به مکه، مدینه، مصر، عراق و شام نیز سفر نموده و در مصر اقامت گزیده است،^{۷۹} از نیشاپور امام ائمه، فقیه، محدث بزرگ و صاحب تصانیف محمد بن اسحاق بن خزیمه رحمه الله که وی جهت طلب حدیث و فقه به

^{۷۰} إبراهيم بن يعقوب بن إسحاق السعدي الجوزجاني، أبو إسحاق، *أحوال الرجال*، المحقق. عبدالمعتمد بن عبدالمعتمد البستوني (باكستان: حديث أكاديمي، بی تا)، ۲۸۱/۷.

^{۷۱} البغدادي، *تاريخ بغداد*، ۷۳/۲.

^{۷۲} البغدادي، *تاريخ بغداد*، ۳۲۶/۱۰.

^{۷۳} البغدادي، *تاريخ بغداد*، ۵۵/۹.

^{۷۴} السمعاني، *الأنساب*، ۳۷۴/۹؛ ابن حجر العسقلاني، *تقريب التهذيب*، ۲۱۶/۱.

^{۷۵} ابن كثير، *البدایة والنهائة*، ۷۷/۱۱.

^{۷۶} الزركلي، *الأعلام*، ۳۲۰/۳.

^{۷۷} ابوالحجاج، *تهذيب الكمال في أسماء الرجال*، ۳۲۸/۱؛ الكبيسي، *ابراهيم بن يعقوب الجوزجاني و آراؤه الفقهية دراسة مقارنة*، ۶۶.

^{۷۸} ابن كثير، *البدایة والنهائة*، ۱۶۵/۱۱.

^{۷۹} ابن كثير، *البدایة والنهائة*، ۱۶۵/۱۱.

عراق و شام، جزیره و مصر نیز سفر نموده^{۸۰} و از شهر شام محدث مشهور و ذکی شام احمد بن عمیر بن یوسف بن موسی بن هارون بن جو صرحه الله بوده اند.^{۸۱}

۳.۳. تألیفات امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله و روایت احادیث وی در کتب حدیث

۳.۳.۱. تألیفات امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

البته امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در بخش‌های مختلف علوم شرعی از خود تألیفات نیز به جا گذاشته است و به خصوص سه کتاب وی در بخش فقه مانند «المترجم»، «المسائل» و «زاد المسافر» که تمام مسائل این کتاب‌ها نیز مستند و مستدل به احادیث نبوی می‌باشند.^{۸۲}

۳.۳.۲. روایت احادیث امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله

در کتب حدیث: علمای حدیث و به خصوص صحاح سته («صحیح البخاری»، «صحیح مسلم»، «سنن أبی دواد»، «سنن الترمذی»، «سنن النسائی» و «سنن ابن ماجه») احادیث امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله را در کتاب خویش روایت کرده‌اند و چنانچه مجموع احادیث وی که علمای حدیث در کتاب خویش گنجانیده‌اند (۲۰۲) حدیث گفته شده است و امام نسایی بیش از نیم آن را در کتاب خود (سنن النسائی) جمع کرده است و در کتاب (المستدرک) و دیگر کتب حدیث نیز حدیث وی موجود می‌باشد.^{۸۳}

با در نظر داشت موارد فوق، بدون شک امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در انتشار احادیث نبوی نقش قابل ملاحظه داشته و احادیث نبوی توسط وی در جوامع اسلامی و به خصوص در بسیاری از کشورهای قاره آسیا انتشار یافته است.

^{۸۰} الذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۶۴/۱۳.

^{۸۱} الذهبی، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، ۱۲۵/۱.

^{۸۲} الدمشقی، البدایة و النهایة، ۳۱/۱۱.

^{۸۳} الکیسی، ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهیة دراسة مقارنیه، ۴۴.

نتیجه گیری

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله یکی از علمای مشهور اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری قمری بوده و در میان علماء جایگاه علمی خاص و اعتبار بالایی داشته است که برخی از استادان و شاگردان وی نیز به فضیلت و جایگاه بلند وی شهادت داده‌اند.

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در اواخر قرن دوم هجری قمری در شهر جوزجان افغانستان در فامیل منسوب به احنف بن قیس ابو بحر که از خانواده اصیل و دوستدار علم و دانش و همیشه به خدمت دین مبین اسلام بوده، تولد و بزرگ گردیده است. سپس در دمشق مسافرت و اقامت گزیده و در همان جا وفات یافته است. امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله نخست در شهر جوزجان به کسب علم و دانش پرداخته، جهت فراگیری علم بیشتری در بسیاری از کشورهای آسیایی سفر نموده و نزد علمای بزرگ حدیث و فقه عصر خود شاگردی کرده و سرانجام عالم بزرگ ثقه و امین علم حدیث گردیده است. شاگردان زیادی از شهرهای اسلامی جهت استفاده از علم امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله نزد وی تشریف آورده و تلمذی نموده‌اند. امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله در بخش‌های فقه، علم رجال و تاریخ تألیفاتی داشته است؛ ولی در حال حاضر جز کتاب (احوال الرجال، و الأمارات یا أمارات النبوة) دیگر کتاب‌های وی در دسترس نیست.

امام ابواسحاق جوزجانی رحمه الله به دلیل این‌که عالم بزرگ ثقه و امین علم حدیث بوده که علمای زیادی توسط وی پرورش یافته‌اند و همچنان علمای حدیث به خصوص اصحاب کتب سته احادیث وی را در کتاب‌های خویش روایت کرده‌اند، در انتشار احادیث نبوی نقش بارزی داشته است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن أبي يعلى، محمد بن محمد. *طبقات الحنابلة*. المحقق. محمد حامد الفقى. بيروت: دار المعرفة، بی تا.
۲. ابن تیمیة، تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحلیم بن عبد السلام بن عبد الله بن أبي القاسم بن محمد الحراني الحنبلي الدمشقي. *الفتاوى الكبرى*. بيروت: دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ۱۴۰۸هـ.ق.
۳. ابن حبان، محمد. *الثقات*. هند: دائرة المعارف العثمانية، الطبعة الاولى، ۱۳۹۳هـ.ق.
۴. ابن حجر العسقلاني، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد. *تقريب التهذيب*. الباكستاني: دارالعاصمة، ۱۴۱۶هـ.ق.
۵. ابن عساکر، علی بن الحسن بن هبة الله. *تاريخ دمشق*. محقق. عمرو بن غرامة العمروى. بی جا: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع، بی تا. ۱۴۱۵هـ.ق.
۶. ابن كثير، ابوالفداء اسماعيل بن عمر. *البدایة و النهایة*. بی جا: دارالفکر، ۱۴۰۷هـ.ق.
۷. ابواسحاق، إبراهيم بن يعقوب بن إسحاق السعدي جوزجاني. *احوال الرجال*. محقق. عبدالعلیم عبدالعظیم البستوى. باکستان: حدیث آکادمی، بی تا.
۸. أبو الحجاج، يوسف بن عبد الرحمن بن يوسف. *تهذيب الكمال في أسماء الرجال*. المحقق. بشار عواد معروف. بيروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۰هـ.ق.
۹. أبي حاتم، عبد الرحمن بن محمد. *الجرح والتعديل*. بيروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۲۷۱هـ.ق.
۱۰. البخاري، محمد بن إسماعيل. *التاريخ الكبير*. تحقيق. السيد هاشم الندوی. ناشر: دارالفکر، بی تا.
۱۱. البغدادي، محمد بن سعد. *الطبقات الكبرى*. المحقق. احسان عباس. بيروت: دار صادر، ۱۹۶۸م.
۱۲. البغدادي، أحمد بن علي أبو بكر الخطيب. *تاريخ بغداد*. بيروت: دارالكتب العلمية، بی تا.
۱۳. الدمشق، عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبد الغني، معجم المؤلفين. بيروت: دار احیاء التراث، بی تا.
۱۴. الذهبي، محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز أبو عبد الله. *تذكرة الحفاظ*. بی جا: بی تا.
۱۵. الذهبي، شمس الدين. *سير أعلام النبلاء*. المحقق. مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط. بی جا: مؤسسه الرسالة، ۱۴۰۵هـ.ق.

۱۶. الذهبي، شمس الدين. *ميزان الاعتدال في نقد الرجال*. تحقيق. علي محمد البجاوي. بيروت: دارالمعرفة للطباعة و النشر، ۱۳۸۲هـ.ق.
۱۷. الرازی، عبدالرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس ابو محمد. *الجرح و التعديل*. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۲۷۱هـ.ق.
۱۸. الزركلي الدمشقي، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس. *الأعلام*. بی جا: دارالعلم للملایین، ۲۰۰۲م.
۱۹. السمعانی، ابوسعید عبدالکريم بن محمد بن منصور التميمی. *الأنساب*. المحقق. عبدالرحمن بن يحيى المعلمی اليمانی. حيدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیه، ۱۳۸۲ هـ.ق.
۲۰. السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين. *طبقات الحفاظ*. بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۰۳هـ.ق.
۲۱. العسقلانی، أحمد بن علي بن حجر. *الاصابة*. تحقيق. علي محمد البجاوي. بيروت: دارالجيل، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۲۲. القرطبي، ابو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر بن عاصم النمري. *الاستيعاب في معرفة الأصحاب*. محقق: علي محمد البجاوي. بيروت: دار الجيل، ۱۴۱۲هـ.ق.
۲۳. الكيسی، فواد محمد. *ابراهيم بن يعقوب الجوزجانی و آراؤه الفقهية دراسة مقارنة*. بغداد: كلية الشريعة بالجامعة الاسلامية، پایان نامه ماستری، ۱۴۳۱هـ.ق.
۲۴. المزی، جمال الدين ابوالحجاج يوسف. *تهذيب الكمال*. محقق. بشارت عواد معروف. بيروت: مؤسسة الرسالة، الطبعة الاوالی، ۱۴۰۰هـ.ق.